

(Lietuviškos spaudos atgavimo
100 - osioms metinēms)

KNYGNEŠIUI

Pakelki, ažuole, saulelę,
Tegul apšvies visus laukus,
Tamsiausią mišką, slaptą kelią,
Seniai užžėlusius takus.

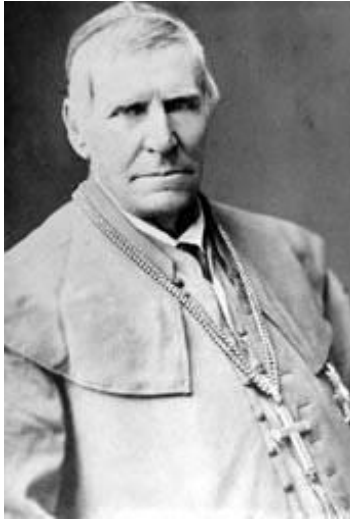
Ten, kur įmintos sunkios pėdos,
Šventoji knygnešio našta.
Šlamėki, ažuole šlamėki,
Sujungęs viltį su malda.

Palinkęs prie žolėto kapo,
Papuoški jį žvaigždėm dangaus.
Tegul spindės čia dieną naktį
Didumas paprasto žmogaus.

Spaudos draudimo laikotarpis (1864–1904 m.) sunkiu akmeniu buvo prislėgęs visą lietuvių tautą. Tačiau ir nupynė ji mūsų istorijai vieną gražiausių vainikų: mažytė lietuvių tauta- pavergta, neorganizuota, su visai mažu sąmoningų žmonių skaičiumi - stojo į kovą su milžiniška Rusija dėl savo paniekintų teisių. Stojė vienui viena ir bekovodama stiprėjo, organizavosi, ugdė pasitikėjimą savimi, žingsnis po žingsnio ėjo į laimėjimą ir, pagaliau laimėjo.

Po 1863 metų sukilimo buvo uždrausta lietuviška spauda. Vilniaus generol gubernatorius Muravjovas išleido įsakymą, draudžiantį mokyklose vartoti vadovėlius, parašytus lietuviškomis raidėmis, vietoje jų įsakydamas vartoti vadovėlius, spausdintus rusiškais raidėmis. 1865 metais naujasis Vilniaus generol gubernatorius Kaufmenas tą Muravjovo įsakymą patvirtino ir visiškai uždraudė lietuviškų knygų spausdinimą ir pardavinėjimą. O jeigu kas tą įsakymą sulaužys – bus nubaustas. Tai žodžiu patvirtinęs net pats caras. Prasidėjo ilgas ir sunkus lietuviškos spaudos draudimo periodas, palietęs visus be išimties Lietuvos gyventojus.

M. VALANČIUS - KOVOS UŽ LIETUVIŠKĄ SPAUDĄ PRADININKAS

Motiejus Valančius

Nori žinoti, brole, kuo mums Valančiaus būta ?
Geriau paklausk, kuo savo amžiui nėra buvęs:
Devynius darbus dirbo, stiprumą rodė liūto,
Dirvas devynias arė, ką gali tik lietuvis.

Adomas Jakštas

Sunkią garbingą kovą dėl lietuviškos spaudos pradėjo vyskupas, tikras tautos vadas Motiejus Valančius. Anais sunkiausiais mums laikais, kai visa Lietuva po 1863-1864 m. sukilimo gulėjo rusų parblokšta ir sumindyta, kai daugelis šviesesnių, kultūringesnių žmonių buvo išžudyti, išvaikyti, ištremti, jis pirmas pradėjo maištauti ir kovoti prieš bendrą provoslavavimo bei rusinimo ir tautos dvasios naikavimo politiką. Pradžioje mėgino dar legaliu keliu, jei ne atgauti spaudą, tai nors pralaužti jos draudimą, išrūpinęs iš valdžios bent vienos maldaknygės išleidimą. Tačiau tam jo žygiui nepavykus, jis pradėjo spausdinti savo knygas Prūsijoje ir suorganizavęs patikimus vyrus, ėmė slaptai gabenti jas į Lietuvą ir čia platinti. Tuo būdu M.Valančius pradėjo tą garsiąją mūsų knygnešystę, tapęs to judėjimo tėvu.

Jau 1867 metais pasirodė jo kuriamos slaptosios knygnešių organizacijos pirmieji daigai. Su vyskupu M. Valančiumi bendradarbiauti (būti juridiniu leidėju ir spaudos prižiūrėtoju) sutiko kunigas Jonas Zabermanas, Tilžės katalikų dekanas. Be J. Zabermano, pirmąją knygnešių organizaciją sudarė vyskupo patikimi kunigai, daugiausia- neseniai baigę kunigų seminariją. Juos vyskupas, matyt, neatsitiktinai buvo paskyręs dirbti į Prūsijos pasienio vietas: Jurbarką, Gaurę, Tauragę, Pagramantį, Salantus, Darbėnus, kt. Taip buvo sudaryti knygų gabenimo atramos punktai.

M.Valančiaus padėjėjai sudarė kelias tarpusavyje susijusias grandis.

Labai sunkus pirmųjų spaudos rėmėjų branduolio uždavinys buvo sukurti knygų gabentojų bei platintojų tinklą. Jį sudarė paprasti kaimo žmonės – valstiečiai, smulkūs amatininkai.

Nors ir sunkiai ėmus suktis M. Valančiaus sukurtos organizacijos mechanizmui, netruko pasirodyti pirmieji slapti raštai: tradiciniu raidynu pradėta reguliariai spausdinti visa religinė literatūra. Greitai pasirodė ir politinė spauda, turėjusi didžiausią reikšmę kovai dėl spausdinto žodžio laisvės. Tai M.Valančiaus knygelės „Broliai katalikai“, „ Gromata apskrita“, „Iš tamsybės veda kelias teisybės“, „Perspėjimas“, „Šnekesys kataliko su ne kataliku“, „ Katalikų bažnyčios vargai “ (visos – 1868 m.).Nors jose vyskupas rašė tikybos klausimais, bet sykiu lietuviams nurodė politinę programą, kaip priešintis rusams. Tai buvo tikinčiuosius padrašinantys ir aiškinantys, kaip elgtis persekiojimo metu, leidiniai.

SLAPTOSIOS MOKYKLOS

Uždraustus lietuvišką spaudą, teko kurti slaptą nacionalinio švietimo sistemą. Jos pagrindas buvo rašto mokymas namie, padedant raštingiems šeimos nariams, ir slaptosios mokyklos. Jau nuo XVIII a.

Lietuvoje buvo paplitusios kaimo mokyklėlės, išlaikomos pačių valstiečių – daugelis jų nuo 1863 metų virto slaptomis mokyklomis, nacionalinio švietimo parama. Jose mokytojavę daraktoriai turėjo didelę patirtį, ne vienerių metų darbo stažą. 1872 m. M. Valančius parašė „Pasakojimus Antano Tretininko“, kurie buvo lyg daraktorių vadovėlis, davęs nurodymus dėl slaptosios mokyklos disciplinų turinio ir mokymo metodikos.

V. Merkio knygoje „Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje“ (V., 1982) aprašoma tokia tipiška slaptoji mokykla Kražiuose. „Ją laikė Barbora Šapalaitė, 29 metų mergina. Ji pati samdėsi butą už 5 rublius metams, bet už mokslą ėmė tik po 0,75 – 1 rb nuo vaiko per žiemą. Šią mokyklą caro pareigūnai aprašo taip: [...] ankštame drėgname gyvenamame kambaryje, kuriame stovėjo dvi lovos ir ant sienų kabėjo gyventojų drabužiai, prie nedidelio stalo ant suolų sėdėjo 9 berniukai ir viena mergaitė, rankose laikydami mokymosi knygas. Kadangi prie stalo nebetilpo, tai toliau glaudėsi 13 metų mergaitė ir suaugusi 21 metų mergina. Ji garsiai skaitė užduotą pamoką. Prie stalo iš kairės pusės stovėjo su rodomąja lazdele rankoje mokytoja valstietė Barbora Šapalaitė. Miestelių daraktoriaus mokinių tėvai dažnai atsilygindavo natūra (maistu, malkomis) ir pinigais po keliolika

kapeikų nuo mokinio per savaitę (taip būdavo ir kaimo mokyklose)“ (P.169).

Dabartinio mūsų rajono teritorijoje dar viena žinoma slapta mokykla buvo Junkiluose (joje daraktaravo Juozas Paplauskas ir mokė 5 berniukus ir 1 mergaitę. Be lietuvių kalbos, vaikus jis mokė lenkų ir rusų kalbų). Mokyklėlės taip pat veikė Šilo Pavėžupyje, Graužikuose, Ušnėnuose, Lioliuose kitur.

Slaptų mokyklų daugiausia buvo Šiaulių ir Ukmergės apskrityse, daraktoriai carinės valdžios buvo persekiojami, baudžiami. Jiems teismas uždėdavo baudas ligi 2 rublių. Tačiau pasitaikydavo ir didesnių baudų – net ligi pataisos kalėjimo.

Slaptąją mokyklą bei jos daraktorius valstiečiai brangino ir visomis išgalėmis saugojo nuo caro policijos bei žandarų. Prie įvažiavimų į kaimus išstatydavo sargybinius, kad jie laiku perspėtų apie gresiantį pavojų, kartais mokydavo ne dienomis, bet naktimis, imdavosi kitų priemonių. Kartais net jėga susitelkęs visas kaimas gindavosi nuo žandarų.

„PUTVINSKIŲ PAŠTAS“

„... Praėjo knygnešių tylios kovos galdynė
Ir jos darbų lape skaitai: Putvinskių paštas-
Pavėžupys, Graužikai, Šiauliai – balčiausias baras.
Morta Zauniutė – siųsk daugiau iš Tilžės raštų“.

Liudas Gira

V.Putvinskis

Dabartinio Kelmės rajono teritorijoje knygnešių veiklą organizavo pažangus Graužikų ir Šilo Pavėžupio dvarininkas Vladas Pūtvis-Putvinskis. Jam aistringai pritarė ir visokeriopai padėjo jo žmona Emilija Gruzdytė – Putvinskienė. Abu jie „užsikrėtę“ lietuvybe, suprato šio darbo reikalingumą ir, nepaisant pavojų, ėmėsi šios veiklos. Vėliau savo atsiminimuose V.Putvinskis rašė, kad didžiausią įtaką jam turėjo Povilas Višinskis. Net septynerius metus Šilo Pavėžupio dvare buvo didelis draudžiamos literatūros sandėlis

ir transportavimo, paskirstymo, persiuntimo centras. Čia vykdavo slapti susirinkimai, literatūriniai vakarai, kuriuose dalyvaudavo rašytojai bei kultūros veikėjai: Žemaitė, P. Višinskis, Jovaras, G. Petkevičaitė-Bitė, Petras Avižonis, Antanas Smetona, Lazdynų Pelėda ir daugelis kitų. Čia būdavo planuojama ir aptariama „Varpo“, „Ūkininko“ medžiaga. Slaptąją spaudą į dvarą pristatydavo knygnešiai, to dvaro kumečiai Kazimieras Račkauskas ir Pranas Penikas. Aktyviai šiame darbe talkino Grauzikų dvaro administratorius Antanas Kalnietis, studentas Vincas Kalnietis, Palendrių dvaro savininkė Idalija Višomirskienė. Per Grauzikus literatūros gabenimą į Pavėžupį organizavo kanauninkas Kazimieras Šleivys. Pavėžupyje spauda sutvarkyta į siuntinius, buvo vežama į sandėlius, įrengtus miške. Tai buvo labai pavojingas darbas. Knygas sudėdavo į cinko dėžes, jas – į medines dėžes ir kasdavo į žemę, apdėdavo samanomis. Taip paslėptos spaudos nerasdavo net akyliausi žandarai su kareiviais. Vėliau, atsiradus progai, spaudą gabendavo į Šiaulius, o ir čia ji pasklisdavo po visus Žemaitijos kaimus ir miestelius. Į Šiaulius spaudą su sviestu ar kitais maisto produktais dažniausiai veždavo dvaro vežėjas Kazimieras Račkauskas. Jis buvo vienas pirmųjų Šilo Pavėžupio dvare tautiškai susipratusių lietuvių. Svarbesnius ir skubesnius siuntinius į

Šiaulius dviračiu veždavo pats Vladas Putvinskis. Žandarai V. Putvinskio lietuviškos spaudos platinimo punkto Šilo Pavėžupyje nesusekė iki pat 1904 metų, t.y. iki spaudos atgavimo.

Draudžiamos literatūros paskirstymo punktas buvo ir kitame Putvinskio dvare – Grauzikuose. Abu jo dvarai buvo tikri lietuviybės židiniai. Abiejuose veikė slaptos lietuviškos mokyklos, vakariniai kursai suaugusiems. Grauzikuose, V. Putvinskio išlaikomoje mokykloje, dvaro savininkų ir darbininkų vaikus rašto mokė Ona Fledžinskaitė. Čia kurį laiką P. Višinskis redagavo „Varpą“, J. Jablonskis parašė pirmąją lietuvių kalbos gramatiką. Pats V. Putvinskis pinigais šelpė draudžiamos spaudos leidybą ir uoliai joje bendradarbiavo.

KNYGNEŠYSTĖS TINKLAS

Po dabartinio Kelmės rajono teritoriją taip pat buvo nusidriekęs visas knygnešystės tinklas. Vienas pirmųjų mūsų apylinkių knygnešių buvo Serafinas Laurynas Kušeliauskas (1820-1889 m.). Jis tuo metu dirbo Raseinių apskrities pristavu. Vedęs turtingą žmoną, apsigyveno jos 350 dešimtinių ūkyje Senlioliuose, gabelo iš Prūsijos knygas ir jas platino. Daug knygų jam atveždavo knygnešys J. Žemaitis iš Suvalkijos. Kiek vėliau, pardavęs Senliolius S.,

L. Kušeliauskas įsteigė lietuvių religinės raštijos leidimo fondą ir pervedė jam 2000 rublių. Jis pats gana skurdžiai gyveno prie Tytuvėnų bažnyčios, rašydamas pats bei versdamas iš lenkų kalbos religines knygeles ir jas leisdamas. Kartu su bendraminčiais, S. L. Kušeliauskas parengė ir išleido per 20 knygelių.

Juozo ir Jurgio Angrabaičių namuose Rėžgalių kaime jis buvo įsirengęs knygrišyklą, kurioje įrištos knygos pasiekdavo daugelį aplinkinių vietovių. S. J. Kušeliausko fondas gyvavo du metus.

Bene veikliausias ir produktyviausias Kelmės apylinkių knygnešys buvo Pranas Penikas (apie 1862-1937 m.) Jis Tilžėje iš Mortos Zauniūtės paimdavo didelius ryšulius lietuviškos spaudos ir pristatydavo ją į Grauzikų dvarą. P. Penikas buvo labai sumanus, gudrus, išradingas, sugebėdavo apgauti pasienio sargybinius ir išsisukti nuo žandarų. Ne kartą jiems buvo įkliuvęs, bet vis nerasdavo žandarai įkalčių ir bylos nesudarydavo - P. Penikas visokiais gudriais būdais sugebėdavo paslėpti gabenamą spaudą.

Du metus knygnešiu dirbo Antanas Šimkus - su knygomis iš Prūsijos jis ėjo net 15 kartų. Per sieną maišuose perneštas knygas jis paslėpdavo miške, pasisamdydavo netoliese gyvenusį ūkininką, kuris ir nuveždavo knygas iki Kelmės. Sutartu laiku A. Šimkaus tėvai, gyvenę netoli Bazilionų, knygas

perveždavo į Jančiausiškės viensėdį, kuriame A. Šimkus tarnavo. Čia jas išslapstydavo, o paskui perduodavo platinti kitiems knygnešiams.

Nuo 1888 m. knygas į mūsų apylinkes pradėjo gabenti Mikalojus Ignotas, kuris, kaip knygnešys, sumaniai veikė Šaukėnų, Užvenčio, Pavandenės, kt. parapijose. Nors carinė valdžia jį atkakliai gaudė, bet tik 1892 m. pavyko jį areštuoti. Po metų, atlikęs bausmę, M. Ignotas išvyko į JAV.

Žymūs knygnešiai- broliai Jonas ir Antanas Eičiai 1892-1902 m. knygas platino Kelmės apylinkėse ir už jos ribų. Tačiau abu buvo areštuoti ir kalėjo Tauragės bei Patrapilio kalėjimuose. Kelmės apylinkėse lietuvišką spaudą platino ir vikaras kunigas Ipolitas Julijonas Kasperavičius. Jis vertė iš vokiečių kalbos įvairius veikalus, bendradarbiavo „Draugijoje“, „Viltyje“, „Šaltinyje“.

Valstietį Vincą Kazanauską gabenti knygas paskatino Tytuvėnų klebonas kunigas Leonardas Tarvydas. Vėliau V. Kazanauskas priklausė Garšvių bendrovei, už savo veiklą trejiems metams buvo ištremtas į Vologdos guberniją.

1882 m. Kazys Cieplinskas susipažino su garsiuoju knygnešiu Jurgiu Bieliniu ir įsitraukė į šią pavojingą veiklą. Jis pirmą kartą į policijos rankas buvo patekęs 1891 m. Atlikęs paskirtą bausmę

kalėjime, vėl platino draudžiamą spaudą, bet vėliau vis tiek buvo priverstas emigruoti į Šveicariją.

Lietuvišką spaudą platino ir Pakražančio apylinkių valstietis Vladas Milašas. Jis Šilų viensėdyje prie Kūprės miško, tvarte, buvo įrengęs draudžiamos literatūros etapinį sandėlį. Knygnešiai, gabendami iš Prūsijos Šiaulių plentu didesnę kiekį spaudos, užsukdavo į Milašių vienkiemį ir tvarte įrengtame tunelyje paslėpdavo knygas. Paskui tunelį užmaskuodavo arklių ėdžiomis. Iš šio sandėlio slėpta literatūra buvo gabenama Šiaulių kryptimi.

Užventyje knygas platino Baltramiejus Butkevičius, dirbęs kartu su kelmiškiais Gočelkiu ir Kanišausku. Tytuvėnuose aktyviai veikė Ona Butkaitė, Žalpiuose, Lioliuose, Nemakščiuose - Kazimieras Ralys. Prie knygnešystės daug prisidėjo Kazys Cieplinskis, Aleksandras Žalpys, Juozas Jurgelis, Juozas Milašiūnas, Antanas Bružas, Adolfas Stulginskis, Elena Sauskaitė, Karolina Stanevičiūtė, Jonas Bardauskis, Anastazijus Monkevičius, Stasys Samuilis ir dar daug paprastų žmonių, nepanorėję pasiduoti caro priespaudai, supratę lietuviško rašto svarbą tautos mentaliteto išsaugojimui. Daugelis jų buvo suimti, kalinami, priversti emigruoti į kitas šalis, bet niekada nesigailėjo dirbę šį taip reikalingą ir pavojingą darbą.

P.VIŠINSKIO BYLA UŽ SPAUDOS ATGAVIMĄ

Povilas Višinskis

*„Reikia visoms jėgomis stengtis nors
mažiausią trupinėlį gero įnešti...“*

(P.Višinskis)

Rimtą ir galutinį smūgį spaudos draudimui sudavė vienas žymiausių mūsų tautos žmonių, tikras mūsų dvasios galiūnas Povilas Višinskis. Jis 1900 metais, dar debestudentaudamas, iš Kuršo gubernijos Jelgavos policmeisterio gavo leidimą lietuvių ir rusų kalbomis išspausdinti skelbimus,

kad Jelgavoje liepos 23-ąją įvyks saviveiklinio teatro spektaklis „Velnias spąstuose“. Skelbimai buvo iškabinėti Joniškyje ir Pašvitinyje (Kauno gub.) Policininkai, kurie greit skelbimus nudraskė, nustatė, kad jų spausdinimo iniciatorius buvo Povilas Višinskis. Jį ir skelbimus lipdžiusį batsiuovį J. Brijūną, perdavė teismui. Teismas įvyko Žagarėje spalio 20 d., bet abu teisiamieji neatvyko. Vis vien juos abu nubaudė po 3 rublius baudos. P. Višinskiui to tik ir reikėjo: jis užprotestavo nuosprendį padarytą už akių ir įrodinėjo, kad įstatymo, draudžiančio lietuvišką raidyną, nėra. Teisėjas bylą nagrinėjo pakartotinai ir pakėlė baudą ligi 16 rublių. P. Višinskis padavė apeliacinį skundą Šiaulių apskrities taikos teisėjų suvažiavimui. Suvažiavimas bandė ieškoti 1866 m. įstatymo, tačiau jo neradęs, vis tiek patvirtino ankstesnio teismo nuosprendį – tik baudą sumažino ligi 3 rublių. Tuomet P. Višinskis apeliavo į senato Baudžiamąjį kasacinį departamentą, plačiai rodinėdamas, kad caro 1866 ir 1880 m. įsakai nesudaro teisinės normos privatiems lietuviškiems leidiniams tradiciniu raidynu drausti. Senato teismo nuosprendžiai buvo galutiniai. Senato teisme P. Višinskiui atstovavo žinomas advokatas M. Ganfmenas ir teismas baigėsi tuo, kad nebuvo rasta priežasties P. Višinskį patraukti baudžiamojon

atsakomybėn. Šiaulių apskrities taikos teisėjų nuosprendis buvo panaikintas. Ir, nors bylinėtis teko net tris metus, P. Višinskio pastangos nenuėjo veltui: 1903 m. pats Senatas pripažino, kad lietuvių spauda teisėtai niekada nebuvo uždrausta, todėl lietuviai gali vartoti kokias tik nori raides. Tas Senato sprendimas buvo paskelbtas 1904 m. gegužės 7 dieną. Buvo tai visos lietuvių tautos laimėjimo diena, nes oficialiai buvo panaikintas spaudos draudimas.

P. Višinskis laimėjo lietuvių spaudos bylą per savo pasiryžimą, meilę Tėvynei, dvasios kilnumą. Tam laimėjimui jau buvo pribrendęs laikas, tinkamai susidėjusios sąlygos. J. Tumas-Vaižgantas rašė: „Taip teismo keliu buvo sugriauta draudžiamoji neva įstatymų siena, neva gynusi Aukščiausią autoritetą, kuris būtų buvęs įžeistas, jei būtų buvę leista lietuviškoji spauda lotynų raidynu. O anot G. Petkevičaitės-Bitės, P. Višinskio byla nuvalė kelią iš svarbiausių kliūčių mūsų spaudos leidimui“.

Praplyšo tamstos skraistė, kuria buvo norėta suvystyti paprastą lietuvių liaudį, nukrito uždanga, slėpusi po savimi didžiuosius nacionalinius turtus-raštą, kalbą. Atsitiesė, atgimė lietuvis, nugalėjęs tą didžiulę spaudos draudimo šmėklą, kausčiusią, bet nesukausčiusią jos valios, paralyžavusią, bet nesuparalyžavusią jo išdidžios dvasios.

PANAUDOTA LITERATŪRA

1. Biržinytė, Regina. Maištingasis dvarininkas / Regina Biržinytė // Bičiulis.- 1990, spalio 27.
2. Knygnešys. T. 1-2 / Sud. P. Ruseckas. - Kaunas. 1928-1938.
3. Merkys, Vytautas. Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje- XX a. pradžioje.-V. Mokslas, 1982.
4. Merkys, Vytautas. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu- V.: Mokslas, 1982.
5. Merkys Vytautas. Motiejus Valančius.- Vilnius, 1999.- p.662-740.
6. Rimkus, Vaclovas. Knygnešiai / Vaclovas Rimkus// Bičiulis.- 2003, kovo 12.
7. Rimkus, Vaclovas. Knygnešių pėdomis/ Vaclovas Rimkus// Kelmės kraštas.- Vilnius: Atkula, 1997.- P. 60-65.
8. Žemaitytė-Narkevičienė, Ona. Vyskupas Motiejus Valančius ir jo kariai.- Kaunas, 2000.- 48 p.

APIE SPAUDOS DRAUDIMĄ KELMĖS RAJONE RAŠĖ:

1. Balčiūnas, K. Kur keliavo knygos / K.Balčiūnas// Komunistinis žodis.- 1986, liepos 10.
2. Bukauskienė ,T. Pedagogė Jadvyga Juškytė-Širšė// Gimtasis žodis. 1990, Nr. 4.
3. Burdulienė, Elena. Šaukėnų knygnešiai/ Elena Burdulienė// Mūsų kraštas.- 1999, Nr. 11, p. 54-59.
4. Čepienė, J. Slaptoji mokykla Ušnėnuose / J.Čepienė// Septintieji Povilo Višinskio skaitymai.- Šiauliai, 2002.- p.13-18.
5. Dirmeikis, Edvardas. Kai iš Prūsų slapta keliavo knygos ir laikraščiai/ Edvardas Dirmeikis// Bičiulis.- 2003, spalio 29.
6. Jasulaitienė, Joana. Mano senelis buvo knygnešys / Joana Jasulaitienė // Kelmės kraštas. - 2001, vasario 3.
7. Rimkus, Vaclovas. Lietuviška mokykla/ Vaclovas Rimkus // Kelmės kraštas.- Vilnius, 1997.- p.68-73.
8. Rimkus, Vaclovas. Už pažangą ir laisvę/ Vaclovas Rimkus // Komunistinis žodis.- 1979, lapkričio 1.
9. Šimkutė, Laima. Kai draudė lietuvišką spaudą/ Laima Šimkutė// Bičiulis. - 1999, spalio 2.